

دانشگاه الزهرا (س)
دانشکده ادبیات، زبان‌ها و تاریخ
گروه تاریخ

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته تاریخ ایران اسلامی

عنوان :

کسب مشروعیت سیاسی در رویکردهای مذهبی حکومت
ترکمانان قراقویونلو و آق‌قویونلو و ریشه‌های آن

استاد راهنما

دکتر نزهت احمدی

دانشجو

اعظم جوزانی

آذر ۱۳۹۰

دانشگاه الزهرا (س)
دانشکده ادبیات ، زبان ها و تاریخ
گروه تاریخ

پایان نامه :جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ ایران اسلامی

عنوان :

کسب مشروعیت سیاسی در رویکردهای مذهبی حکومت ترکمانان

قراقویونلو و آق قویونلو و ریشه‌های آن

استاد راهنما

دکتر نزهت احمدی

استاد مشاور

دکتر مهدی فرهانی منفرد

دانشجو

اعظم جوزانی

آذر ۱۳۹۰

کلیه دستاوردهای این تحقیق متعلق به
دانشگاه الزاهرا «س» است .

پیشکش به :

پدر و مادر مهربانم برای امتنان از محبت‌های بی‌دریغ‌شان
همسر عزیزم به پاس همراهی بی‌بدیش
فرزندان دلبندم به شکرانه‌ی شکیبایی‌شان

سپاسگزاری

این پژوهش در تمام مراحل، از عنایت ویژه، رهنمودها و دقت نظر استاد عزیز و گرانقدرم سرکار خانم دکتر نزهت احمدی برخوردار بوده است.

همچنین استاد ارجمند و اندیشمندم جناب آقای دکتر مهدی فرهانی منفرد در تمام مدت نگارش پایان نامه، لحظه‌ای از یاری دریغ نداشتند و نظریات ارزشمندشان در جهت رفع کاستی‌های این اثر نقش بسزایی داشته است.

از این رو وظیفه‌ی خود می‌دانم که احترام و سپاس خالصانه خویش را به پیشگاه این دو بزرگوار تقدیم دارم.

چکیده

حکومت دو سلسله‌ی قراقویونلو و آق‌قویونلو در قرن نهم / پانزدهم مصادف بود با تحولاتی که در حوزه‌ی مذهب در یک روند تدریجی پس از فروپاشی خلافت بغداد، پدید آمده‌بود. بدان مفهوم که اقتدار و تعصب مذهبی جای خود را به مدارا و هم‌اندیشی و حتی آمیختگی داد که بازتاب آن، رشد نحله‌ها و مذاهب به ویژه تشیع بود و با فراگیر شدن نفوذ آنان در سطوح مختلف اجتماعی، با سیاست نیز پیوند یافت. فرمانروایان ترکمان نیز بنا به مقتضیات پدید آمده، تمام مساعی خویش را برای بهره‌مندی از نفوذ این اندیشه‌ها و حاملان آن بکار بردند. آنان در سیاست‌های راهبردی خویش، تسامح مذهبی را مبنا قرار دادند و از این نیرو در کسب مشروعیت، سود جستند که هدف نهایی آنان در حکومت، یعنی دوام قدرت و منافع اقتصادی و سیاسی را تضمین می‌کرد. این پایان‌نامه درصدد است که چگونگی بهره‌وری از عنصر مذهب را در جهت تحکیم قدرت، در دوران حکومت ترکمانان، با تکیه بر نظریه مشروعیت بررسی نماید. روشی که این پژوهش از آن بهره گرفته، روش میان‌رشته‌ای و استفاده از چارچوب نظری است که با روش تاریخی تلفیق یافته‌است. با این توضیح که از نظریه‌ی مشروعیت که در علوم سیاسی یکی از بنیادی‌ترین نظریات حوزه‌ی حکومت است، استفاده شده و به لحاظ گستره‌ی وسیع این نظریه، ابتدا تحدید گردیده و نظریات اندیشمندان سیاسی در دوره‌ی ترکمانان با آن تطبیق داده شده و مقایسه گردیده و سپس با تلفیق این نظریه با روش تاریخی به جستجو و بازسازی رخدادهایی که در این دوران شکل گرفته، پرداخته و با توصیف، مقایسه و تحلیل آنها، عملکرد حکمرانان ترکمان بر اساس نظریه مشروعیت ارزیابی شده‌است.

تبیین عملکرد حکمرانان در تلفیق دو عنصر سیاست و مذهب در ادوار مذکور به لحاظ آنکه دوره‌ی گذاری را در بر می‌گیرد که از تسلط اقتدارگرایانه مذهب سنت به سوی استیلای تشیع

بر ساختار سیاسی حکومت صفویه، در حرکت است، از اهمیت و آفری در این حوزه مطالعاتی برخوردار است. علاوه بر آن، تحلیل رخدادها به ویژه در این گستره، روشنی بخش این دوران از تاریخ سرزمین ایران است. همچنین تطبیق تئوری سیاسی مشروعیت با عملکرد ترکمانان حکومتگر در برخورد با مذهب، نگاهی نو به وقایع تاریخی است و می تواند هم تعلیل رفتارهای مذهبی حکمرانان را تسهیل نماید و هم در ایجاد نگرشی نو به تاریخ رهگشا باشد.

کلید واژه‌ها:

ترکمانان – قراقویونلوها – آق قویونلوها – مشروعیت سیاسی

فهرست مطالب

..... مقدمه.....

فصل اول: مبانی پژوهش

۲	.....	.....	۱. مسأله‌ی پژوهش.....
۳	.....	.....	۲. پرسش‌های پژوهش.....
۴	.....	.....	۳. فرضیات پژوهش.....
۴	.....	.....	۴. مفاهیم عملیاتی پژوهش.....
۵	.....	.....	۵. روش پژوهش.....
۵	.....	.....	۶. پیشینه‌ی پژوهش.....
۸	.....	.....	۷. نقد گزیده‌ی منابع.....

فصل دوم: مقدمات نظری

.....	.....	.....	اهمیت و موضوعیت فصل ۱۵.....
۱۵	.....	.....	۱. مفهوم مشروعیت.....
۱۸	.....	.....	۲. منشأ مشروعیت.....
۱۹	.....	.....	۳. مشروعیت سنتی در تاریخ میانه‌ی ایران.....
۲۲	.....	.....	۴. مشروعیت بر مبنای کاریزما.....
۲۳	.....	.....	۴. مشروعیت کاریزمایی در تاریخ میانه‌ی ایران.....

۲۵	۴ ۴	تغلب اندیشه‌ی حاکم در تاریخ ایران پس از سقوط خلافت، بغداد.....
۳۱	۳-	بحران، مشروعیت.....

فصل سوم: مقدمات تاریخی

۳۷	.....	اهمیت و موضوعیت فصل
۳۸	۱-	حکومت ترکمانان.....
۳۸	۱-۱	د. واژه‌ی ترکمان.....
۳۹	۱-۲	خاستگاه ترکمانان.....
۴۱	۱-۳	قراقویونلوها.....
۴۱	۱-۳-۱	نسب شناسی.....
۴۱	۱-۳-۲	نام شناسی.....
۴۴	۱-۳-۳	فرمانروایان قراقویونلو.....
۵۱	۱-۳-۴	آق قویونلوها.....
۵۱	۱-۴-۱	نسب شناسی.....
۵۲	۱-۴-۲	نام شناسی.....
۵۳	۱-۴-۳	فرمانروایان آق قویونلو.....

فصل چهارم: رویکردهای مذهبی ترکمانان قراقویونلو: تلاش برای کسب مشروعیت

سیاسی

۶۰	.....	اهمیت و موضوعیت فصل
----	-------	---------------------

۶۱	.....	.....	۱	رویکردهای مذهبی ترکمانان، قراقویونلو، ....
۶۴	.....	.....	۱ ۱	مذهب قراقویونلوها، در منابع، ....
۷۲	.....	.....	۴ ۱	انعکاس رویکردهای مذهبی قراقویونلوها، در اسناد، ....
۷۷	.....	.....	۳ ۱	انعکاس رویکردهای مذهبی قراقویونلوها، در کتیبه‌ها، ....
۷۹	.....	.....	۴ ۱	انعکاس رویکردهای مذهبی قراقویونلوها، در مکاتبات، ....
۸۰	.....	.....	۵ ۱	انعکاس رویکردهای مذهبی در اشعار جهان‌شاه، ....
۸۴	.....	.....	۶ ۱	انعکاس رویکردهای مذهبی قراقویونلوها، در سکه‌ها، ....
۸۶	.....	.....	۷ ۱	رویکردهای مذهبی قطب شاهیان: اخلاف، قراقویونلوها، ....
۲- تعاملات قراقویونلوها با سادات، صوفیان و نهضت‌های صوفیانه: تلاش در جهت کسب				
۸۸	.....	.....	.....	مشروعیت، سیاسی، ....
۸۸	.....	.....	۴ ۱	سادات و صوفیان و نقش آنان در ایجاد مشروعیت، ....
۹۲	.....	.....	۴ ۴	نهضت‌های صوفیانه و رابطه‌ی آن با احیای مشروعیت، ....
۹۲	.....	.....	۴ ۲ ۱	مشعشعیان، و قراقویونلوها، ....
۹۵	.....	.....	۴ ۴ ۴	صفویه، و قراقویونلوها، ....
۹۹	.....	.....	۴ ۴ ۴	حروفیه، و قراقویونلوها، ....
۱۰۶	.....	.....	۴	احیای عناصر مشروعیت در دوره‌ی قراقویونلوها، ....
۱۰۶	.....	.....	۴ ۱	کاریزما در رهبران، قراقویونلو، ....
۱۱۰	.....	.....	۴ ۴	مشروعیت سنتی در رهبران، قراقویونلو، ....
۱۱۱	.....	.....	۴ ۲ ۱	ازدواج‌های سیاسی، و مشروعیت، ....

۱۱۲	.....	نژادگی و مشروعیت	۴	۴	۴
۱۱۴	.....	انعکاس مشروعیت در کتیبه‌ها	۳	۴	۴
۱۱۵	.....	انعکاس مشروعیت در اسناد	۴	۴	۴
۱۱۶	.....	انعکاس مشروعیت در مکاتبات	۵	۴	۴
۱۱۹	.....	نقش عدالت و امنیت و مشروعیت بخشی	۶	۴	۴
۱۲۶	.....	بحران مشروعیت در خاندان قویونلوها	۴		

فصل پنجم: رویکردهای مذهبی ترکمانان آق قویونلو: تلاش برای کسب مشروعیت

سیاسی

۱۳۵	.....	اهمیت و موضوعیت فصل			
۱۳۶	.....	رویکردهای مذهبی ترکمانان آق قویونلو	۱		
		تعاملات آق قویونلوها با ادیان، مذاهب و تصوف: تلاش برای کسب مشروعیت	۴		
۱۴۰	.....	سیاسی			
۱۴۰	.....	دیدگاه آق قویونلوها نسبت به مذهب تشیع	۱	۴	
۱۴۴	.....	رفتار آق قویونلوها نسبت به مسیحیان	۴	۴	
۱۴۶	.....	رفتار آق قویونلوها نسبت به سادات	۳	۴	
۱۵۱	.....	نگاه آق قویونلوها به صوفیان	۴	۴	
۱۵۷	.....	بازتاب اندیشه‌ی مشروعیت در دوره‌ی آق قویونلوها	۴		
۱۵۷	.....	کند و کاو اندیشه‌ی کاریزمایی	۱	۴	
۱۶۵	.....	کسب مشروعیت سنتی	۴	۴	
۱۶۵	.....	نسب	۱	۲	۳

۱۶۹	.....	بازتولید مشروعیت.در.مفاهیم.دینی.....	۴	۴	۴
۱۷۸	.....	نقش عدالت و امنیت در مشروعیت.بخشی.....	۴	۴	۴
۱۸۴	.....	بحران مشروعیت و حکومت.آق.قویونلوها.....	۴		
۱۹۱	.....	رویکردهای مذهبی در سیاست خارجی.آق.قویونلوها.....	۵		

فصل ششم: عوامل تأثیرگذار بر رویکردهای مذهبی ترکمانان قراقویونلو و آق قویونلو

۱۹۸	.....	اهمیت و موضوعیت فصل.....			
۱۹۹	..	روند رشد.تشیع.و.علن.آن.....	۱		
۲۰۰	.....	نقش.علمای.شیعه.....	۱	۱	
۲۰۰	.....	مؤید محمد بن احمد بن علی.بن.علقمی.....	۱	۱	۱
۲۰۲	.....	محمد بن محمد بن حسن طوسی(خواجه نصیرالدین.طوسی).	۴	۱	۱
۲۰۴	.....	علامه جمال الدین حسن.ابن.مطهر.حلی.....	۴	۱	۱
۲۰۶	.....	سایر.علمای.تشیع.....	۴	۱	۱
۲۰۷	.....	حکومت‌ها و سیاست‌های.مذهبی.....	۴	۱	
۲۰۷	.....	.....مغولان.....	۱	۲	۱
۲۱۷	.....	.....تیمور.گور.کان.....	۲	۴	۱
۲۲۱	.....	.....جانشیان.تیمور.....	۳	۴	۱
۲۲۴	.....	.....روند.رشد.تصوف.....	۴		
۲۲۴	.....	.....مفهوم.تصوف.....	۱	۱	۴
۲۲۸	.....	.....تصوف.در.دوره‌ی.مغولان.....	۴	۴	
۲۳۲	.....	.....حکمرانان.مغول.و.متصوفه.....	۱	۴	۴

مقدمه

بدیهی است میان تاریخ سیاسی-اجتماعی یک حکومت و نوع باورهای سیاسی و آیین‌های دینی آنها همواره پیوستگی عمیق وجود داشته‌است. تعلیل پیوندها و گسست‌های میان این دو عنصر و سایر مؤلفه‌های اجتماعی و اقتصادی، در دیدگاه امروزمین به سرنوشت گذشته بشر، یک ضرورت تلقی می‌شود. نگاه نقادانه به رخدادهای تاریخی می‌تواند به بسیاری از چالش‌های مهم زندگی بشر به ویژه در گستره‌ی سیاسی پاسخ مقتضی دهد و آن را حل کند

به نظر می‌رسد، نوع نگرش و میزان تعمق و تأمل نسبت به رخدادهای تاریخی با میزان بهره‌گیری از آن در سامان‌دهی فکری و توانایی تجزیه و تحلیل مسائل پیرامونی رابطه‌ی مستقیم دارد. بر اساس چنین تفکری، بررسی رویکرد مذهبی ترکمانان قراقویونلو و آق‌قویونلو به عنوان یکی از مقاطع تاریخی ایران زمین اهمیت می‌یابد و به عبارت دقیق‌تر، تبیین مؤلفه‌های دینی این دوره که حد فاصلی است، میان افول و ظهور دو مذهب رقیب و تعلیل روابط پیچیده‌ی میان دو عنصر سیاست و مذهب، نه تنها نقاط تاریک موجود در این دوره‌ی تاریخی را روشن می‌سازد، بلکه در تفهیم روابط میان دین و دولت در مقاطع دیگر تاریخ مفید واقع می‌شود.

براساس چنین روشی این پایان‌نامه تلاش دارد با بهره‌گیری از تئوری مشروعیت سیاسی به تحلیل چگونگی موضع ترکمانان نسبت به عناصر مذهب و بهره‌برداری سیاسی از آن بپردازد. این پژوهش در شش فصل تنظیم شده‌است.

فصل اول: این فصل، به مبانی پژوهش اختصاص دارد و در آن، به بیان مسأله، پرسش‌ها، فرضیه‌ها و دیگر بنیان‌های پژوهش پرداخته و به آن دسته از منابع و پژوهش‌ها که پایان‌نامه در فصول اصلی از آن بیشترین بهره را برده، اشاره شده‌است.

فصل دوم: این فصل با عنوان مقدمات نظری، طراحی گردیده‌است و در آن، ابتدا براساس دیدگاه نظریه‌پردازان و اندیشمندان، تئوری مشروعیت را تبیین و همچنین تحدید کرده و سپس به کاوش این اصل مهم در تاریخ میانه‌ی ایران پرداخته و پس از آن، این نظریه را با اندیشه‌ی سیاسی متفکران این عصر، تطبیق داده است.

از آن جا که مبحث مشروع‌سازی به لحاظ اهمیت آن، از منظر اندیشمندان شیعی و سنی حال و گذشته از تنوع برخوردار است، لذا سعی گردیده کلیتی طرح شود که همه‌ی اندیشمندان در شرایط اجتماعی سیاسی آن دوران، بر آن متفق باشند. یادآوری این نکته ضرورت دارد که مبنای نظریه‌ی مشروعیت، از دیدگاه ماکس وبر (Max Weber) برگرفته شده‌است.

فصل سوم: این فصل، مقدمات تاریخی را شامل می‌شود. از آن جا که اخبار موجود در منابع در این دوران، سرشار از پیچیدگی و منحصر به شرح قدرت‌یابی و سقوط اشخاص این سلسله‌ها و درگیری‌های نظامی میان قبایل و طوایف است، پژوهشگر سرگردان می‌شود و گاه از ایجاد ارتباط میان این وقایع باز می‌ماند. به همین جهت در این فصل سعی شده‌است، به کلیتی در شرح پیشینه و خاستگاه این دو اتحادیه، اکتفا شود و جهت آشنایی خواننده و ایجاد توان همراهی با فصول دیگر به معرفی فرمانروایان این دو سلسله و شرح موجزی از وقایع دوران حکومت ایشان پرداخته شود.

فصل چهارم و پنجم: بخش‌های این دو فصل، تقریباً به یک شکل طراحی شده و اختلافاتی که در بعضی از مباحث وجود دارد، ناشی از وجود عوامل ناهمگون در دو سلسله است.

یکی از مهم‌ترین نقاط مبهمی که درباره‌ی تاریخ اجتماعی این دوران وجود دارد، نوع مذهبی است که آنان پذیرا شده بودند. به ویژه، این ابهامات درباره‌ی فرمانروایان قراقویونلو از

شدت بیشتری برخوردار است. در خصوص این موضوع، میان صاحبان منابع اختلاف وجود دارد. ولی به نظر می‌رسد، این تفاوت دیدگاه، بیشتر مبتنی بر موضع‌گیریهای سیاسی است تا اختلاف نظر علمی. به همین دلیل، در این دو فصل، نخست نگاهی به پیشینه‌ی مذهبی دو قوم ترکمان شده و سپس براساس نظریات صاحبان منابع و پژوهشگران، نگرش مذهبی آنان مورد تحلیل قرار گرفته‌است. علاوه بر آن، این موضوع در نوع نگارش اسناد، مکاتبات و کتیبه‌ها و اشعار جهان‌شاه مورد مذاقه واقع شده‌است. در بخش دیگر این دو فصل، تلاش شهریاران این دو سلسله برای به دست آوردن مشروعیت کاوش گردیده‌است. به این ترتیب که موضع‌گیریهای ایشان در مقابل متنفذین زمان خود یعنی شیوخ و سادات و همچنین جنبش‌های پدیدار شده مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌است. در بخش دیگر عناصر مشروعیت که در مقدمات نظری مطرح شده، با عملکرد حکمرانان در دو دودمان، تطبیق داده شده و مساعی ایشان در این عرصه تحلیل گشته‌است. بخش پایانی در دو فصل به بحران مشروعیت و صدماتی که از گذر آن بر ساختار سیاسی حکومت‌های این دو سلسله پدید آمد، اختصاص یافته‌است. اما از آنجا که قراقویونلوها در روابط خارجی توفیق چندان و گسترده‌ای نداشتند، نقش مذهب در این گونه از روابط، صرفاً در آق‌قویونلوها مورد توجه قرار گرفته‌است.

فصل ششم: سپس از سقوط خلافت و افول اقتدار مذهب سنت، مذاهب و نحله‌ها مجالی برای بالندگی یافتند. وقایع دهشتناک ناشی از هجوم مغولان و تسامح ایشان، این فرصت را بیشتر در اختیار تشیع و تصوف قرار داد. این فصل به ریشه‌یابی تحولات مذهبی که قرن نهم/پانزدهم را تحت تأثیر قرار داده و حکمرانان را به تطبیق عملکرد خود با آن وا داشته‌بود، پرداخته‌است.

در بخش نخست و دوم آن به تحلیل چرایی و چگونگی رشد تشیع و تصوف و آمیختگی آن دو اشاره داشته و در بخش سوم جنبش‌هایی را که از این رهگذر پدید آمده بودند، مورد بررسی قرار داده‌است. بخش چهارم به تحلیل موفقیت برخی از این جنبش‌ها در تأسیس حکومت پرداخته است.

در بخش پایانی نیز به نتایجی که از این پژوهش دست داده، پرداخته شده است و نهایتاً به معرفی منابع و آثاری که این پایان‌نامه از آن بهره برده، اشاره گردیده‌است. لازم به ذکر است که تبدیل تاریخ هجری قمری به میلادی در این پایان‌نامه بر اساس مدل هارتنر (Hartner) می‌باشد.

نگارش این پایان‌نامه با دشواری‌هایی نیز روبرو بود از آن جمله:

اول آنکه: گستردگی حوزه پژوهش پایان‌نامه موجب گردید، حتی الامکان فصول، به ویژه فصل ششم به ایجاز مورد نقد و بررسی قرار گیرد. با این توضیح که در خصوص هر کدام از فصول این پژوهش، اطلاعات خام زیادی وجود دارد. به خصوص فصل ششم از این حیث، بسیار غنی است و همت پژوهندگان را می‌طلبد. نگارنده به دلیل محدودیت‌های آیین‌نامه‌ای موجود، به ویژه از جهت حجم، به همین مقدار بسنده کرده‌است و حتی به همین لحاظ، ناچار گردید قسمتهایی را نیز حذف نماید.

دوم آنکه: روند تدریجی تحولاتی که از فروپاشی خلافت تا سقوط حکومت آق‌قویونلوها پدید آمد، با ظهور دولت شیعی و صوفی اسماعیل صفوی به مقصد رسید، مسلماً این رخداد، مهم‌ترین پیامدی است که در این گستره پدیدار شد. به لحاظ آنکه بررسی این واقعه اساساً در حوزه‌ی موضوعی این پایان‌نامه قرار ندارد، این پایان‌نامه از آن چشم پوشید.

سوم آنکه: منابع و پژوهش‌هایی به زبان ترکی از این دوره، برجا مانده‌است. نگارنده تمام سعی خود را برای ترجمه‌ی برخی از آنها به کار برد. اما به دلیل آنکه مؤسسه‌ای برای ترجمه‌ی زبان

ترکی عثمانی وجود ندارد و همچنین به جهت قدیمی بودن متن‌ها و فاصله داشتن با زبان امروزین هموطنان ترک زبان، ایشان نیز قادر به ترجمه‌ی آن نبودند، این کوشش‌ها به ثمر ننشست. لذا برای جبران آن و غنا بخشیدن به داده‌های پژوهش، از آثار خاور شناسانی که از این منابع بهره بردند، استفاده شده‌است.

در پایان بر خود فرض می‌دانم از لطف و یاری صمیمانه‌ی کارکنان مجلس شورای اسلامی که در جمع‌آوری اطلاعات اولیه‌ی این اثر نهایت همکاری را داشتند، قدردانی و سپاسگزاری کنم.

فصل اول: مبانی پژوهش